

שרידים חדשים מספר 'אור זרוע' ומ'ספר הנעלם'

מאת

אבישי בר-אשר

במאמרי על חיבוריו המוקדמים של ר' משה די ליאון תיארתי בהרחבה תעודה חדשה, שערך רב לה לחקר הקבלה בדור הופעת ה'זוהר' (כ"י סנקט פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון לכתבי יד מזרחיים D 21).¹ חיבור אחד שהועתק בתעודה זו זוהה במאמר כספר 'אור זרוע' האנונימי, ששרידיו יוחסו בעבר – בדין – לר' משה די ליאון, ושעלה בידי לאתר ולשחזר את נוסחו השלם. חיבור אחר, שנשתמר בהמשכו של כתב היד, הוא 'ספר הנעלם', ששאלת ממשיותו נשנתה בעבר במחלוקת; וזהיתי שריד ארוך מתחילתו והצעתי לייחס גם אותו לפעילותו הספרותית המוקדמת של די ליאון.

בצד הדיון בחיבורים אלה ופרסומם במהדורות ביקורתיות, הבאתי שם לידיעת הרבים את דבר קיומן של כמה תעודות נוספות, שיש בהן כדי לאשש הן את שחזור נוסחו השלם של 'אור זרוע',² הן את זיהויו של 'ספר הנעלם'. כך הוכחתי שמחבר הפירוש האנונימי לפרשת בראשית שנשתמר בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 212, הכיר את 'אור זרוע' בשלמותו ואף העתיק ועיבד בפירושו קטעים מהחיבור כולו.³ גם בספר 'קופת הרוכלין' לר' יוסף אנג'לט, שכתיבתו נשלמה בשנת ע"א (1311), מצאתי עדות מעניינת ומוקדמת יחסית לשימוש ב'אור זרוע', ודווקא בקטעים שלא היו מוכרים בעבר משרידי הספר.⁴ ולבסוף ציינתי שם שתי העתקות מתוך החלק

* תודתי נתונה למר משה רוזנפלד, אשר הואיל בטובו להעמיד לרשותי תצלומים מכתב יד המצוי באוספו הפרטי והעניק אישור לפרסום קטעים מתוכו. אני מודה לידידי מר יורם ביטון, מנהל ספריית קלאו, היברו יוניון קולג' בניו יורק, על עצותיו המועילות.

1 א' בר-אשר, "ספר הנעלם", קטעים חדשים מ"ספר אור זרוע" ובירורים בחיבוריו המוקדמים של ר' משה די ליאון: עיון ומהדורות מדעיות, תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 197–329.

2 לרשימת כל עדי הנוסח של החיבור עיין: שם, עמ' 256.

3 שם, עמ' 205–207.

4 שם, עמ' 208–210.

השני בספר שלא היו ידועות לפניו, ושנשתמרו בכתב יד מן המאה השש עשרה (כ"י ניו יורק, ספרייה ציבורית Heb. 191 [לפנים ששון 919]).⁵

והנה בחלוף חודשים אחדים מפרסום הדברים שלח אליי בנדיבותו מר משה רוזנפלד מלונדון תצלומי קונטרס בן ששה דפים מכתב יד השמור באוספו הפרטי, ועד מהרה התברר כי זו העתקה נוספת – וקדומה באופן יחסי – של 'אור זרוע'. כתב היד כתוב כתיבה ספרדית בינונית, ובחינתו מלמדת כי נעתק ככל הנראה כבר במאה הארבע עשרה, דהיינו זמן רב לפני העתקתו של כ"י סנקט פטרבורג D 21 – במאה השש עשרה – שבו נשתמר הנוסח במלואו. הדפים כתובים משני צדיהם ופגומים מעט בשוליהם. בראש הקונטרס נוספה ביד מאוחרת הכותרת 'ליקוטים', אך בדיקת החומר בכתב יד זה העלתה שלא ליקוטים לפנינו, כי אם העתקה רצופה של החלק הרביעי וכמעט כל החלק החמישי בחיבור (עמ' 282, שו' 458 – עמ' 298, שו' 779 במהדורתו).

שריד זה משמר אפוא עדות שנייה – אמנם חלקית אך בוודאי מוקדמת מהראשונה – לנוסח השלם ששחזרתי וההדרתי בעזרת כ"י סנקט פטרבורג D 21. זאת ועוד, הפרקים שהועתקו כאן ברציפות שייכים למחציתו השנייה של הספר, שעד לאחרונה הייתה מוכרת רק מליקוטים קצרים או משריידים מקוטעים. אמור מעתה: שריד מוקדם זה תורם לביסוס ההשערה שהנוסח שהוהדר משקף נאמנה את המתכונת המקורית שבה נתכן הספר.

בדיקת חסרות ויתרות וחילופי נוסח העלתה שעל פי רוב נוסחו של כתב היד שבאוסף רוזנפלד אינו רק קדום יותר אלא גם משובח יותר מן הנוסח שבכ"י סנקט פטרבורג D 21. אפשר גם להראות שהנוסח שבכ"י סנקט פטרבורג D 21 אינו תלוי בזה שבכתב היד של רוזנפלד, וגם אם שניהם מתייחסים על נוסח קדום אחד, הרי הם כבר מייצגים שני ענפי מסירה שאינם תלויים זה בזה. אמנה כמה דוגמאות לערכו של עד הנוסח החדש לביקורת הטקסט.

כפי שצוין במאמר, סופר כ"י סנקט פטרבורג D 21 הניח מעת לעת רווחים, ושיערתי שהם מצביעים על מקרים שבהם היה המקור שלפניו חסר או משובש.⁶ עתה בעזרת עד הנוסח שבכ"י לונדון, אוסף רוזנפלד, נמצא תשלום כל הרווחים במקומות המקבילים בכ"י סנקט פטרבורג: שו' 541: 'והעקר הוא [יסוד] התורה' (כ"י רוזנפלד, דף [ב2], שו' 5); שו' 542–543: 'כדי להכיר אנוש יוצרו [ולהכנס בפרדס] הדעת והשכל והבינה והחכמה' (דף [ב2], שו' 7); שו' 572: 'בהתחלה [והבורא] האמיתי' (דף [א3], שו' 13); שו' 708: 'בטבעו כבד וגדול [בחומר]' (דף [ב5], שו' 10);⁸ שו' 725: 'תמצא כל הדברים נכונים [ואור] השכל נמשך אליך' (דף [ב5], שו' 27).

בדומה לכך תיקוני הקריאה שהוצעו מסברה מתאששים בבדיקת עד הנוסח החדש. למשל תחת הצירוף המשונה 'כי אין הספק' [?] מקדים בלתי היסוד' (שו' 540–541), נראה שיש לקרוא: 'כי אין בנין מקויים בלתי היסוד' (כ"י רוזנפלד, דף [ב2], שו' 5); במקום 'השפלים' (שו' 632) צ"ל:

5 שם, עמ' 210–211.

6 ראה: שם, עמ' 201, הערה 21.

7 על שגירתו של ביטוי ייחודי זה בכתבי ר' משה די ליאון ראה: שם, עמ' 240, הערה 221.

8 והשווה: 'כבד וגדל בחומר' (כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 428, דף 481).

'השכלים' (דף [א4], שו' 17);⁹ במקום 'ולהאיר היושבים' (שו' 656) צ"ל: 'ולהאיר החשכים' (דף [ב4], שו' 13);¹⁰ 'נשמה' (שו' 466) צ"ל: 'נשמת' (דף [א1], שו' 9);¹¹ 'הוצרכנו' (שו' 559) צ"ל: 'הוצרכו' (דף [ב2], שו' 26).¹²

נוסחו של כ"י רוזנפלד מסייע גם בהחלפת הנוסח בכ"י סנקט פטרבורג D 21 המאוחר, לא רק בתיבות יחידות ('העונשים הגדול' [שו' 531], שכנראה צ"ל 'העשנין הגדולים' [דף (א2), שו' 20]; או 'והבן' [שו' 561], שצ"ל: 'והכין' [דף (ב2), שו' 28] ועוד), אלא גם במשפטים שלמים. למשל המילים 'והבן כי בהם נתכנה פרדס'. שאמתתם אמת כתר נכרת ענג ונגע' (שו' 609) מתבררות כשיבוש גמור, ובעזרת עד הנוסח החדש אפשר לשחזר כך: 'והבן כי בהם נתכנה [פרדס ש] מד תם ומת כתר וכת ענג ונגע' (כ"י רוזנפלד, דף [ב3], שו' 21–22).¹³ ושיעור הדברים: התיבות 'פרדס', 'תם', 'כתר' ו'ענג', המציינות את ארבע מעלותיהם הראשונות של הארבעה שנכנסו לפרדס, השתנו ונהפכו לאחר כניסתם: 'פרדס' הפך ל'שמד' (על יסוד השוויון בערך התיבות = 344 בגימטריה), ואילו סדר האותיות בשלוש התיבות האחרות נטרף ונוצרו מילים שמובנן שלילי.¹⁴

בדוגמה הבאה מסייע כתב היד שהתגלה בתיקון הקריאה בקטע משובש בכ"י סנקט פטרבורג D 21, בדרשה העוסקת במדרג שבין פעולות האל במעשה הבריאה: 'בריא הוא הדבר הנתחל בתחלה. ועדין לא הושלם בדעת 'בשכל עד בא היצירה הנודעת וזו היא היתרה ועל כן נזכר ביצירה יי' אלהים' מה שאין כל בכל השאר הוא דבר הגדול למעלה כאמרו "ויעש דוד שם" (שמ"ב ח 13) כלומ' הגדיל שם' (עמ' 283, שו' 476–479).

נוסח המאמר שבסוגריים, שמציין השמטה ששב הסופר והשלים בהגהותיו בשולי הדף, נשתבש בוודאי; ותחת 'היצירה הנודעת וזו היא היתרה', עדיפה גרסת עד הנוסח המוקדם: 'הצורה היודעת וזו היא היצירה' (כ"י רוזנפלד, דף [א1], שו' 21); רוצה לומר: הפועל 'וייצר' (בר' ב 7) מציין את השלמת בריאתו של האדם באמצעות ה'צורה'.¹⁵ בדומה לכך אפשר לתקן את המשך המשפט, וצ"ל: 'מה שאין [כן] בכל השאר, [עשייה] הוא דבר הגדול למעלה'.¹⁶

המחבר דרש את התיבה 'שמשוּנה' (דנ' ז 10) כך: 'שמשונה – משתמשינ ממנו ומתנועעים

9 וראה: בר־אשר, ספר הנעלם (לעיל הערה 1), עמ' 291 הערה 378.

10 וראה: שם, עמ' 292 הערה 399.

11 וראה: שם, עמ' 282, הערה 247.

12 וראה: שם, עמ' 288, הערה 327.

13 המילים שבסוגריים חסרות בכתב היד שבאוסף רוזנפלד בשל הפגם בשולי כתב היד.

14 לדיון בעניין זה ראה: בר־אשר, ספר הנעלם (לעיל הערה 1), עמ' 244–246.

15 גרסה זו נתמכת גם מעד נוסח אחר של דרשה זו: 'הצורה הנודעת וזו היא היצירה' (כ"י אוקספורד, בודליאנה Poc. 296 [נויבאואר 1278], דף ב200).

16 והשווה: כ"י אוקספורד Poc. 296, שם. וראה גם: בר־אשר, ספר הנעלם (לעיל הערה 1), עמ' 283, הערה 256. על פי תיקון זה מתקבל נוסח התואם את הדרשה מ'מדרש הנעלם' לבראשית שמשקפת בדברי המחבר כאן: 'ותמצא בשמים בריאה, ואחר כך עשיה [...] וא"ר תנחום, עשייה הוא תיקון הדבר בגודל ומעלה מכמות

לכל הצרך וזה ישמשונה ר"ל ישמשון' (שו' 650–651). עד הנוסח החדש מסייע לשחזר את הנוסח המקורי של הסיפא בדרשה זו, וכך צריך להוסיף: '[...] וזה ישמשונה ר"ל ישמשון מיניה. והרי לך דוגמתו גד גדוד יגודנו כלומ' יגוד ממנו. וזהו כמו כן ישמשוניה ישמשון מיניה' (כ"י רוזנפלד, דף [ב4], שו' 9–7). המחבר, שביקש להעניק פירוש סמנטי לכינוי החבור, נדרש לפירוש דומה לתיבה 'יגודנו' (בר' מט 19).¹⁷ על כל פנים סופר כ"י סנקט פטרבורג D 21 (או כתב יד קודם בענף המסירה) השמיט את המשפט כולו (כנראה מחמת הדומות), עד שכלל לא נשתמרו בו שתי התיבות העיקריות בדרשה ('ישמשון מיניה'). עובדה זו מעניינת במיוחד מפני שדרשה נדירה כזאת נשתמרה גם באחד החיבורים האנונימיים הקרובים לשיטתו של 'אור זרוע' (וכן ל'ספר הנעלם'), ושהצעתו לכנותו 'שער חלק הנקדה'.¹⁸

לעומת זאת בכמה מקרים נראה שדווקא כ"י סנקט פטרבורג D 21 שימר נוסח עדיף ומשובח, ואילו השיבוש נפל בכ"י רוזנפלד (או באחד המקורות שקדמו לו בענף המסירה). למשל בפירוש התיבות 'יִשְׁשָׁק' (בר' ב 8) על לימוד התורה והחכמה לאדם מצינו בכ"י רוזנפלד: 'ולדעת החכמות השכליות כדי שיהיה בריה שלימה' (דף [א3], שו' 7). אך בעזרת נוסח כ"י סנקט פטרבורג D 21 אפשר להבחין בדילוג שאירע כנראה מחמת הדומות ולהשלים את החסר בסיפא: 'ולדעת החכמות השכליות כדי שיהיה בריאה כי בלתי הדעות והחכמות מושגות מסוד התורה אינו יכול להיות בריאה שלימה' (שו' 566–568). בדומה לכך בפירוש התיבה 'חֶדְקַל' (בר' שם 14) על אדם 'חד' ו'קל', נכתב: 'שהחומר גדול ורב ממנו הוא כבד בטבעו' (דף [ב5], שו' 10–11). גם הפעם מלמד נוסחו של כתב היד המאוחר על גריעתו של משפט שלם מחמת הדומות, וכנראה כך צ"ל: 'שהחומר גדול ורב בו יותר משלש יסודות האחרים ועל שהחומר גדול ורב בו הוא כבד בטבעו' (שו' 708–709).¹⁹ דוגמאות אלה ואחרות מוכיחות אפוא שאין לתלות את נוסח כתב היד המאוחר בזולתו.

אחתום בדוגמה שבה הנוסח שנמסר בכ"י סנקט פטרבורג D 21 אמנם ארוך יותר, אלא שדומני שדווקא הנוסח הישן (והקצר) יותר נאמן לשחזור תולדות הנוסח. כך מופיע בנוסח שהוהדר בדיון במעלתו התיכונה של שר הפנים:

התבונן בענין זה היאך בא התורה להודיעך כי כל המעלות כנגדו כאפס ותהו עם אשר זה שמו כשם רבו שיש לו מעלה יתרה על כל האחרים אינו אלא אפס ותהו לנגדו ית'

שהיה. כמא דאת אמר, "ויעש דוד שם" (מדרש הנעלם, זוהר חדש, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ג, דף יז ע"ב).

17 וכך בפירוש רש"י על אתר.

18 'ואלף אלפין ישמשון מיניה' (כ"י פריז, הספרייה הלאומית 817, heb., דף 87א; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 1886, דף 19א). לדיון בחיבור זה עיי': בר־אשר, ספר הנעלם (לעיל הערה 1), עמ' 226–227.

19 והשווה: 'שהחומר גדול ורב בו יותר משלשה היסודות האחרים' (כ"י וטיקן 428, ebr., דף 81ב, ושם בלא הסיפא).

איור 2. 'ספר אור זרוע', כ"י לונדון, אוסף רוזנפלד (פרטי), המאה הארבע עשרה, דף [ב6]
(מתפרסם ברשותו האדיבה של מר רוזנפלד)

אעפ"י שהוא היה השכל הא' הנקרא מושכל ראשון. וממנו וכחו מתנועעים כל הבאים. וזהו סוד אמרו כשהוא יורד יורד בשש כלומ' שכל מלאכת ימי בראשית בכחו הם נתונים. וכשהוא עולה עולה בשבע זהו יום שבת שנתעלה על כל הימים והיא מעלתו. ולכך נקרא שמו כשם רבו כדי שיוכל להניע כלם. והמבין יבין עד פרשתי אני מן התבונן שלמעלה (עמ' 290, שו' 602–607).

בשורה הראשונה הובע רעיון מרכזי ב'אור זרוע' (ובחיבורים האנונימיים האחרים הקשורים בו), שלפיו שר הפנים (או מטטרוני), שזוהה בדרך כלל עם השכל הפועל, נבדל ממעלת השכלים הנפרדים ומצוי מתחתם במעלת הגלגלים, וזאת למרות המסורת ששמו כשם רבו.²⁰ ואולם בפסקה שלאחר מכן הודגש מעמדו העליון כמניע לבאים לאחריו, וכאן הוא זוהה לפתע עם השכלים הנפרדים, ואף עם השכל (או המושכל) הראשון! בעזרת נוסח כ"י רוזנפלד, שהפסקה השנייה חסרה בו לחלוטין, אפשר לשער שפסקה זו אינה אלא שרבו מאת פרשן מאוחר, שביקש להקהות מעט את עוקצה של אחת הסוגיות העקרוניות בחיבור. למעשה נראה שכך אפשר גם לפרנס את משמעון של המילים הסתומות 'פרשתי אני מן התבונן שלמעלה' כהצהרתו של קורא מאוחר על שילוב פירוש פרי עטו.²¹ בכך ייפתר גם שיבוצו המתמיה של המשפט 'כשהוא יורד יורד בשש [...]' וכשהוא עולה עולה בשבע' בגוף הפסקה, משפט שנראה כתרגום עברי למאמר שנדפס ב'תקוני הזוהר'.²² מן הבחינה העקרונית דוגמה זו תומכת באפשרות שהזכרה בשולי המאמר, שהספר שב ונערך מעט משעה שנחתם – על ידי המחבר עצמו או על ידי כותבים מאוחרים.

*

אגב הדיון בשריד הארוך מ'ספר הנעלם' הודעתי במאמר על דבר מציאותן של העתקות קצרות מחיבור זה בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5532 (מרגליות 788).²³ חשיבותה העיקרית של עדות זו באישוש זיהויו של החומר שבכ"י סנקט פטרבורג D 21 כ'ספר הנעלם', שכן סופר כ"י לונדון ציין בלשון מפורשת שהעתיק את הדברים מ'ספר הנעלם'. כפי שצינתי אז, הקטעים שנעתקו בכ"י לונדון Harley 5532 לקוחים מראשיתו של החיבור, דהיינו מן החלקים שנשתמרו גם בשריד הארוך שבכ"י סנקט פטרבורג D 21. לאחר בדיקה נוספת של כל החומר בכ"י לונדון Harley 5532 באמצעות תצלומים חדשים שקיבלתי מספריית המקור, התברר לי שבסך הכול העתיק הסופר שישה קטעים קצרים מן החיבור בנוסח שעמד לפניו:

20 לדיון בעניין זה ראה: בר-אשר, ספר הנעלם (שם), עמ' 235–236.

21 וכבר הבעתי תמיהה על עניין זה שם, עמ' 290, הערה 361.

22 תקוני הזוהר, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשל"ח, דף כז ע"ב. וראה: בר-אשר, ספר הנעלם (שם), עמ' 290, הערה 360.

23 בר-אשר, ספר הנעלם (שם), עמ' 237–238.

1. כ"י לונדון Harley 5532 (מרגליות 788), דף 12א, שו' 1–5 ('כתוב בספר הנעלם') = כ"י סנקט פטרבורג D 21, דף 37א, שו' 26–דף 37ב, שו' 2;
2. כ"י לונדון Harley 5532, שם, שו' 5 ('ובמקום אחר מספר זה כתוב') – דף 13א, שו' 5 = כ"י סנקט פטרבורג D 21, דף 39א, שו' 3–דף 39ב, שו' 5;²⁴
3. כ"י לונדון Harley 5532, דף 13א, שו' 9 ('ובמקום אחר מספר זה כתוב') – שו' 17 = כ"י סנקט פטרבורג D 21, דף 41ב, שו' 10–14 [!];
4. כ"י לונדון Harley 5532, שם, שו' 17 ('זמ"ש') – שו' 21 = כ"י סנקט פטרבורג D 21, דף 40ב, שו' 32–דף 41א, שו' 2;
5. כ"י לונדון Harley 5532, שם, שו' 21 ('ולמעלה כתב') – שו' 24 = כ"י סנקט פטרבורג D 21, דף 41א, שו' 8–10;
6. כ"י לונדון Harley 5532, דף 13ב, שו' 1 ('ובמקום אחר מספר זה כתב') – שו' 8 = כ"י סנקט פטרבורג D 21, דף 37א, שו' 19–26.

העתקות אלה תורמות לביקורת הנוסח (אף על פי שנמצאו בהן גם שיבושים ברורים), ואף הפעם – בייחוד במקומות שנותרו בהם רווחים ודילוגים בשריד הארוך, שכן מסתבר שהמעתיק ראה יותר מאשר מצוי לפנינו בכ"י סנקט פטרבורג D 21. כך הקטע השלישי שהעתיק מסייע בהשלמת רווח גדול שהותיר סופר כ"י סנקט פטרבורג באמצע דף 41ב. הקטע עוסק בפירוש להתגלות מלאכי הפנים לאלהיהו בהר חורב (על פי מל"א יט 11–12), והרוח הגדולה, הרעש והאש מזוהים בו בהתאמה עם מלאכי המרכבה מיכאל, גבריאל ונוריאל. בכ"י סנקט פטרבורג D 21 נקטעה ההעתקה לאחר המילים 'ואחר הרעש אש נוריאל בסוד' (דף 41ב, שו' 14), והעיקר חסר מן הספר, אך בכ"י לונדון Harley 5532 נמצא המשפט בשלמותו: 'ואחר הרעש אש זו מעלת נוריאל שהיא בנקודת האש בסוד שבא ואחר האש קול דממה דקה זהו הרוכב' (דף 13א, שו' 20–22). במאמרי הצעתי לשחזר את החסר בעזרת קטע מקביל המופיע בסוף החיבור האנונימי 'סוד דרכי השמות וסוד האותיות', קטע שיש בו הפניה מפורשת ל'ספר הנעלם', והנה כעת אפשר לאמת שחזור זה בעזרת עד הנוסח הנוסף.²⁵

לסיכום, שתי התעודות שנדונו כאן תורמות לביסוס ההשערות על אודות שני חיבורים הקשורים זה בזה, ואשר כפי שהצעתי – יצאו מתחת ידיו של מחבר אחד והשתייכו לפעילות יצירתית נמרצת שהולידה כמה חיבורים נוספים. לפחות באשר למאוחר שבהם, 'ספר אור ורוע', אפשר עתה – בצירוף כל עדי הנוסח שהזכרתי בפתח דבריי – לשרטט תמונה שונה של תולדות התקבלותו: למן העתקותיו המוקדמות מראשית המאה הארבע עשרה בספרד ועד גלגוליו במאה השש עשרה במקומות שונים מחוץ לספרד.

24 לאחר קטע זה באה בכתב היד העתקה קצרה המיוחסת לאחד מחיבוריו של ר' יצחק דמן עכו: 'הריד"ע ז"ל כתב ורועות עולם מיכאל אוריאל רפאל שהן עיקר ויסוד לארבע יסודי העולם שהן ארמ"ע [אש, רוח, מים, עפר] עכ"ד'.

25 בר-אשר, ספר הנעלם (שם), עמ' 229.

ספרים שנתקבלו במערכת

אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל – שי לזבי (קוּתִי) יקותיאל, עורכים: עמנואל אטקס, דוד אסף, יוסף קפלן, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ו, 537 עמ' (ועוד שערים ותוכן עניינים באנגלית)

אוֹרְשֹׁת – כתב עת ליהדות, לחברה ולחינוך, עורך משה רחמי, כרך ז, אלקנה ורחובות: מכללת אורות ישראל, תשע"ה, xx + 289 עמ'

בדד – בכל דרכיך דעהו: כתב-עת לענייני תורה ומדע, עורך עלי מרצבך, 39 (אלול תשע"ה), רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה, 159 + 67 עמ'

ראובן בונפיל (מהדיר), ספר מלווה ולווה – מדריך למשכונאות מאיטליה מימי הרנסנס, ההדיר והקדים מבוא ראובן בונפיל, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ה, 304 עמ' (ועוד שערים, תוכן עניינים ומבוא באנגלית)

מיכאל ביזר (עורך), עיינו: תולדות יהודי רוסיה

בית מקרא – כתב עת לחקר המקרא ועולמו (מיסודם של המרכז העולמי לתנ"ך, ירושלים, והחברה לחקר המקרא בישראל), כרך ס (תשע"ה), חוברת ב, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' [175]–328 + 9*

עידו בסוק, תחית הנעורים: משפחה וחינוך ביהדות פולין בין מלחמות העולם, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ה, 357 עמ'

משה בר-אשר, תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורת שם העצם, חלק ראשון, כרכים א–ב, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, מוסד ביאליק, MATANEL, תשע"ה, 1603 עמ' (ועוד כא עמ' ושערים באנגלית בכרך א, טז עמ' בכרך ב)

ירחמיאל (רוברט) ברודי, משנה ותוספתא כתובות: נוסח, פרשנות ועריכה, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשע"ה/2015, יב + 315 עמ'.

דוד ברויס, בין קנאות לחסד – מגמות אנטי-קנאיות במחשבת חז"ל (מחשבות – סדרת מחקרים במחשבת ישראל לזכרו של איזידור פרידמן, בעריכת דב שוורץ), רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה, 539 עמ' (ועוד שערים ותוכן עניינים באנגלית)

מנחם ברינקר, הספרות העברית כספרות אירופית (פרשנות ותרבות. סדרה חדשה, בעריכת אבי שגיא), ירושלים: כרמל, תשע"ו, 218 עמ'

אבריאל בר-לבב, משנת הזוהר – כרך המפתחות, ראו: משנת הזוהר

בנימין גרוס, לבחור בחיים: היהדות במבחן העמידה מול העולם (סדרת מאה שערים – סדרה בהגות יהודית וביקורת התרבות, שער להגות הדתית, בעריכת אליעזר כהן), ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשע"ה, [ח] + 308 עמ'

בנימין גרוס, שבת: רגע של נצח, ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשע"ה, 184 עמ'

זאב גרים, הספר העברי – פרקים לתולדותיו (אסופות, י), ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"ו, 435 עמ' (ועוד שפרים ותוכן עניינים באנגלית)

היסטוריה – כתב עת של החברה ההיסטורית הישראלית, עורכים: אלכסנדר יעקובסון, בילי מלמן, יורי פינס ויוסי ציגלר, גיליון 35 (תמוז תשע"ה), ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית, תשע"ה, 119 + 8 עמ'

ירון הראל, דמשק נכבשה ומנחת: הציונות בדמשק 1908–1923, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ה, 280 עמ' (ועוד שפרים ותוכן עניינים באנגלית)

צחי וייס, קיצוץ בנטיעות: עבודת השכינה בעולמה של ספרות הקבלה המוקדמת, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשע"ו/2015, יא + 158 עמ'.

גבריאל זלדן, היכל הזמן: גנאלוגיה, כרונולוגיה ונומורלוגיה במקרא מהבריאה ועד לחנוכת מקדש שלמה, ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשע"ה, ט + 233 עמ'

יהדות צרפת: בין ייחודיות לאוניברסליות בעת החדשה ובזמננו (קהילה ומורשת – סדרת פרסומים, המרכז לתרבות, חברה וחינוך במורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן), עורך אריק ה' כהן, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה, [4] + 240 עמ' (ועוד שפרים ותוכן עניינים באנגלית)

אריק ה' כהן (עורך), ראו: יהדות צרפת: בין ייחודיות לאוניברסליות בעת החדשה ובזמננו

מנחם י' כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת – המהדורה: כרך ב, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשע"ה, ח + עמ' 269–554 (ועוד שפרים באנגלית)

מנחם י' כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת – חלק ד: פירוש פסקאות קו-קסא (פרשות שלח-מסעי), ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשע"ה, עמ' 697–1436 (ועוד שפרים באנגלית)

לה' תימן ולאשרתו – הכתובים והציונים מקנתילת עג'רוד ('חורבת תימן) בסיני (צפונות עבר – סדרת ספרים. ספריית דוד וימימה יסלון), מאת טלי אורגן, שמואל אחיטוב, אסתר אשל וזאב משל, עורכים: שמואל אחיטוב ואסתר אשל, ירושלים: יד יצחק בן-צבי והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשע"ו (2015), 151 עמ' (ועוד שפרים ותוכן עניינים באנגלית)

רפאל לוין, עמוס – הנביא מתקוע: עיונים בספר עמוס, ירושלים: בית ראובן מס, תשע"ה, [1] + 378 עמ'

מהר"ל – אקדמות: פרקי חיים, משנה, השפעה, עורך: אלחנן ריינר, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ה, 602 עמ' (ועוד שפרים ותוכן עניינים באנגלית)

משנת הזוהר: גופי מאמרי הזוהר מסודרים לפי העניינים ומתורגמים עברית בידי ירוחם פישל לחובר וישעיה תשבי, בצירוף ביאורים, מבואות וחילופי נוסחאות מאת ישעיה תשבי – כרך המפתחות, ערך אבראל בר-לבב, ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"ו, [1] + 390 עמ'

סידרא – כתב עת לחקר ספרות התורה שבעל פה, כט, עורך דוד הנשקה, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ד, [ד] + 194 + x עמ'

עלי ספר, כד-כה, ראו: דב שוורץ גילה פריבור (עורכים), מישן לחדש בספר העברי

עמדו"ת: עם – מדינה – תורה, כרך ז: היבדלות וסולידריות, אלקנה ורחובות: מכללת אורות ישראל, 219 + xiii עמ'

שמחה עמנואל (מהדיר), מגנזי אירופה, כרך ראשון, ההדיר והוסיף מבואות שמחה עמנואל, ירושלים: הוצאת מקיצי נרדמים, תשע"ה, 501 + סו עמ'

משה פלאי, כתבי העת של ההשכלה במחצית המאה הי"ט, החלוץ: מלחמת הדת והתושיה; בכורים: חכמת ישראל, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשע"ה, xvi + 483 עמ'.

ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, עורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון (ז"ל), נדב נאמן, ורד נעם, משה רוסמן, שנה פ, ב (תשע"ה), ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית, תשע"ה, [ו] + עמ' 175–304 + xvi-[ix]

ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, עורכים: מיכאל טוך, נדב נאמן, ורד נעם, משה רוסמן, שנה פ, ג (תשע"ה), ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית, תשע"ה, [4] + עמ' 309–456 + xxiii-[xvii]

שרה צפתמן, צא טמא: גירוש רוחות ביהדות אשכנז בראשית העת החדשה, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשע"ו/2015, טו + 581 עמ'

קדמוניות – כתב־עת לעתיקות ארץ־ישראל וארצות המקרא, עורך: אפרים שטרן, שנה מח, חוברת 149, ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשע"ה, עמ' 1–64

קדמוניות – כתב־עת לעתיקות ארץ־ישראל וארצות המקרא, עורך: אפרים שטרן, שנה מח, חוברת 150, ירושלים: החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, תשע"ו, עמ' 65–136

שרה קליין־ברסלבי, פירוש הרלב"ג לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשע"ה/2015, טז + 421 עמ'

אבינועם רוזנק, הגיונות במחשבת ישראל – בעקבות שיעוריו של אביעזר רביצקי, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ה, 386 עמ' (ועוד שער, תוכן עניינים ומבוא באנגלית),

דב שוורץ, גילה פריבור (עורכים), מישן לחדש בספר העברי – ספר זיכרון ליהושע ברזלי (קובץ מיוחד של 'עלי ספר', כד–כה), רמת־גן: הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, תשע"ה, 362 + xiii עמ'

אליעזר שלוסברג (מהדיר), פירוש ר' אברהם בן שלמה התימני לספר ישעיהו, מהדורה מוערת, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה, 540 עמ'

צבי שמעון, האדם הבוחר: הסיפור המקראי כדרמה של בחירה, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשע"ה, יב + 311 + xi עמ' (ועוד שער, תוכן עניינים ותקציר באנגלית)

תולדות יהודי רוסיה – ממחפכות 1917 עד נפילת ברית המועצות, עורך מיכאל בייזר, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ה, 370 עמ' (ועוד שערים ותוכן עניינים באנגלית)

Leah Di Segni and Yoram Tsafir, with Judith Green (eds.), *The Onomasticon of Iudaea-Palaestina and Arabia in the Greek and Latin Sources, I: Introduction, Sources, Major Texts* (Publications of the Israel Academy of Sciences and Humanities – Section of Humanities), Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 2015, 454 pp.

Ruth Glasner, *Gershonides – A Portrait of a Fourteenth-Century Philosopher-Scientist*, New York: Oxford University Press, 2015, xii + 139 pp.

Israel Exploration Journal, Shmuel Ahituv, Aren M. Maeir and Zeev Weiss (editors), Vol. 65, No. 1 (2015), Jerusalem: Israel Exploration Society, 2015 [128 pp.]

Israel Exploration Journal, Shmuel Ahituv, Aren M. Maeir and Zeev Weiss (editors), Vol. 65, No. 2 (2015), Jerusalem: Israel Exploration Society, 2015, pp. 129-250

Jonathan Garb, *Yearnings of the Soul: Psychological Thought in Modern Kabbalah*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015, x + 297 pp.

Walter Jacob (ed.), *Addiction and Its Consequences in Jewish Law* (Studies in Progressive Halakhah), Pittsburg, Pennsylvania: Solomon B. Freehof Institute of Progressive Halakhah, 2014, xiii + 145 pp.

Jonathan Kaplan, *My Perfect One: Typology and Early Rabbinic Interpretation of Song of Songs*, New York: Oxford University Press, 2015, xiv + 225 pp.

Jordan S. Penkower, *Masorah and Text Criticism in the Early Modern Mediterranean: Moses Ibn Zabara and Menahem de Lonzano* (The David and Jemima Jeselsohn Collection – Books and Manuscripts), Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, 2014, 344 pp.

Mark B. Shapiro, *Changing the Immutable – How Orthodox Judaism Rewrites History*, Oxford, Portland, Oregon: The Littman Library of Jewish Civilization, 2015, [xvi] + 347 pp.